

Соціокультурні бар'єри модернізації української вищої школи

Віль Бакіров,

доктор соціологічних наук, професор, ректор,
Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

Успішна і конструктивна пострадянська трансформація українського суспільства неможлива без перетворення вищої освіти на ефективний чинник розв'язання складних економічних, політичних і соціальних проблем, забезпечення сталого розвитку держави і суспільства. Для виконання цієї ролі українська вища школа має пережити процес системної модернізації. Не тільки українська, але й вища освіта взагалі, стоїть перед необхідністю модернізації, зміни традиційної парадигми на таку, що відповідає реаліям сьогодення. До початку ХХІ століття вища освіта будувалася переважно на принципах передачі студентам готового знання, готового ментального досвіду і готових рецептів професійної поведінки. Наприкінці минулого століття ця парадигма знецінилася, оскільки різноманітні форми людської діяльності, і перш за все виробничої, почали все більше спиратися на знання, що спеціально продукується для розв'язання непередбачуваних проблем, які постають перед людьми в їх базових соціальних практиках. Виникла потреба у фахівця нового типу, здатних оперувати високоспеціалізованим знанням для вирішення раніше небачених проблемних завдань і ситуацій. Виник і став поглиблюватися розрив між компетенціями випускників вищої школи і компетенціями працівників глобальної економіки, що ґрунтується на наукових знаннях і креативних здібностях працівників. Функціонування такої економіки потребує великої кількості людей, здатних працювати з пакетами ви-

соких технологій у ситуаціях, що швидко змінюються, творчо адаптувати ці технології, самостійно проектувати розвиток подій і приймати відповідальні рішення. Склалося принципове протиріччя між тим, чому навчають в університетах (навіть найкращих), і тим, чого потребують постіндустріальні соціально-економічні та виробничі практики. Це протиріччя і є суттю глобальної кризи вищої освіти, яка продовжує готувати людей переважно для економіки, що зникає.

Крім того ми є свідками і учасниками безпрецедентної інформаційної революції, яка зруйнувала традиційні системи зберігання і трансляції інформації, відкрила за допомогою глобальних комп'ютерних мереж можливість практично необмеженого доступу до будь-яких масивів відкритої інформації, подолавши фізичні, географічні та інші перешкоди. Це фактично відмінняє традиційну модель спілкування викладачів і студентів, вимагає від перших принципово нових підходів оперування інформацією, переходу від трансмісійної парадигми до парадигми орієнтуючої. «Змінюється система взаємовідносин між тими, хто навчає, і тими, хто навчається. З'являється нова педагогіка освіти. Ініційований викладачем виникає безпосередній доступ тих, хто навчається, до знань, даних та інформації. Викладач, залишаючись головною дійовою особою, набуває ролі «навігатора», інтерпретатора нових знань для тих, хто навчається, формуючи їх індивідуальні освітні траєкторії. Педагогічна складова та підготовка викладачів за новою креа-

тивною моделлю, замість репродуктивної, стає центральною проблемою освітньої політики» [1]. Слід визнати, що ані викладачі, ані студенти традиційної вищої школи не готові до такої моделі інформаційних взаємин.

Нарешті, ще одна особливість сучасної епохи — надзвичайно високі темпи технологічних і, відповідно, соціальних змін, які скасовують той тип культури, який М. Мід визначала як *постфігуративні* [2, с. 321–361]. У випадку постфігуративної культури наступні покоління переймають досвід і знання у попередніх. Префігуративна культура виникає в ситуації, коли діти багато в чому розбираються краще, ніж батьки, «де дорослі навчаються також у своїх дітей». Сучасний світ є таким, що досвід старших поколінь не завжди є адекватним для життєвих ситуацій молоді. Традиційна вища освіта неспроможна включати досвід тих, хто навчається, в освітні практики, забезпечувати плідний діалог досвідів старшого і молодшого поколінь. Потрібна радикальна перебудова взаємодії професорів і студентів. Сучасна вища освіта є продукт індустріальної доби, у своїй інституційній архітектоніці, культурних кодах, змісті і формах навчання відбиває цивілізаційні особливості доби. Модернізація означає її виведення на новий щабель цивілізаційного розвитку. Це завдання значно ускладнюється низкою принципово нових умов функціонування вищої освіти, серед яких, наприклад, стрімка масовізація вищої освіти: величезне зростання кількості студентів і вищих навчальних закладів. Авторитет знання і освіченості у сучасному суспільстві привів до того, що вища освіта стала сприйматися не тільки як умова висококваліфікованої професійної діяльності і відповідної кар'єри, але і як мінімальна умова прийняттого соціального статусу, загально визнаного соціального капіталу. У зв'язку з таким попитом виникла і пропозиція у вигляді спрощеної, «умовної» вищої освіти, яку починають надавати традиційні університети, а також нові, так звані «масові» вищі навчальні заклади, що

пропонують доступну і дешеву освіту, аж ніяк не адекватну високим критеріям суспільства знань. Масовізація вищої освіти не уникнула й автентичні вищі навчальні заклади, що породжує багато організаційних і дидактичних проблем, головна з яких — різке зниження загального рівня студентської аудиторії, відсутність у багатьох здобувачів вищої освіти як необхідних здібностей, так і необхідної мотивації. Це значно ускладнює функціонування вищих навчальних закладів навіть у традиційному режимі, не кажучи про їх модернізаційні зусилля.

Не можна обминути ще одну особливість сучасної вищої освіти — її комерціалізацію. Відходить у минуле тлумачення вищої освіти як громадського блага, яке має бути доступним і безкоштовним, а також розуміння університетів як інституцій, де цікавість професорів задовольняється за рахунок держави і суспільства. Незалежно від того, подобається це нам чи ні, сучасний університет все більше вмонтовується в контексти напружених ринкових стосунків, що ставить завдання інтегрування у його структурі двох ціннісних систем — «класичного академізму» і «академічного капіталізму». Легко уявити, як сильно ця ситуація впливає на звичні параметри функціонування вищої школи в цілому.

Вже зазначеного достатньо аби підкреслити, що модернізація вищої освіти має привести до нової моделі формування фахівців, такої, яка навчає не стільки знанням і навичкам, скільки креативності і вмінню самостійно мислити, готує до професійної діяльності не в типових, а в унікальних умовах та ситуаціях, незалежно від їх специфіки та конкретного змісту. Саме тому від «інформаційної моделі навчання потрібно переходити до моделі, методологічно орієнтованої, все більш пов'язаної з аналізом не типового, а унікального» [3, с. 30].

Перед необхідністю переходу на нову парадигму стоїть і українська вища школа. Її модернізацію ні в якому разі не можна розглядати як вихід на струк-

турні і функціональні параметри систем вищої освіти розвинених ринкових країн, оскільки такі системи багато в чому не відповідають трендам світового розвитку, потребують радикальних змін. Модернізація української вищої школи має носити не «наздоганяючий» характер, а характер «проектний», здійснюватися у контексті світових тенденцій суспільного розвитку і цивілізаційних перетворень, які містять всі національні освітні системи, бо принципово інші економічні, політичні і культурні перспективи висувають перед ними все нові завдання.

Зміст і характер завдань і шляхів модернізації української вищої школи залишаються предметом наукових і політичних дискусій, на що вказують дебати навколо нової редакції Закону про вищу освіту. Вочевидь, модернізація має відбутися не заради модернізації, а для того, щоб українська вища школа була здатна відповісти на такі глобальні виклики, як: інформаційна революція, та ж сама масовізація вищої освіти, її інтернаціоналізація, комерціалізація університетського життя. Українські вищі навчальні заклади вже зараз повною мірою знаходяться під впливом таких тенденцій, які ставлять під загрозу їх головну місію — готувати фахівців для нової економіки, досліджувати природні і соціальні реалії, зберігати і розповсюджувати гуманістичні цінності. Особливість ситуації полягає також у тому, що значна кількість українських так званих «університетів» і «академій» насправді лише імітують вищу освіту, перебравши на себе важливу (але зовсім не академічну) функцію соціального (при тому соціалізуючого) притулку для випускників шкіл, аби ті не поповнили лави безробітних. Не ставлячи під сумнів необхідність цієї функції в умовах економічної стагнації, все ж треба відзначити, що цим самим втрачається здатність вищої школи виконувати найголовніше своє призначення — готувати інтелектуальну еліту нації, забезпечувати високі темпи науково-технічного поступу, виводити суспільство на більш високі щаблі

цивілізаційного розвитку. Безумовно, має змінитися державна політика щодо вищої освіти. Держава повинна активно створювати сучасну нормативно-правову базу вищої освіти, відмовлятися від зрівняльного принципу фінансування, розподіляти державні кошти на прозорих конкурсних засадах, оптимізувати, нарешті, мережу вищих навчальних закладів, сконцентрувавши ресурси в небагатьох крупних і потужних університетах, в яких ще зберігається високий потенціал науково-дослідної і навчальної роботи, дозволити іншим державним вищим навчальним закладам обирати інші форми власності і самостійно працювати на ринку освітніх послуг. На цьому шляху стоїть чимало перешкод, таких як: неготовність держави до радикальних перетворень у такій вразливій сфері, як освіта, небажання збурювати освітянську громадськість в умовах політичної нестабільності і перманентних електоральних ризиків, небажання втратити готовий соціалізуючий соціальний притулок, недостатньо критична, поки, дистанція технологічного відставання від інших країн тощо. Не сьогодні, так завтра постане необхідність рішучої інституційної модернізації вищої освіти, адже Україна не залишить повністю інтенцію бути європейською, розвинутою, самодостатньою державою, яка посідає гідне місце у сучасному світі.

Необхідно брати до уваги ще один важливий клас перешкод модернізації вищої освіти, а саме — соціокультурних бар'єрів. Під ними розуміють усталені форми свідомості поведінських стереотипів і людських стосунків, які майже не сумісні із функціонуванням модернізованої вищої школи. Стає нагальним завдання їх ідентифікації і дослідження, визначення шляхів поступового подолання. Деякі з таких бар'єрів очевидні і добре знайомі, проте також потребують спеціального вивчення і оцінки.

Серед них такі як: відсутність традицій університетської автономії, реалізації і захисту академічних прав і свобод; укоріненість адміністративних методів

управління як системою вищої освіти в цілому, так і окремих вищих навчальних закладів; неготовність і небажання університетської професури до самостійного пошуку джерел фінансування досліджень, непристосованість до ринкових умов реалізації науково-технічних розробок, інтелектуальної власності, як такої, несприйняття тенденцій комерціалізації вищої освіти.

До соціокультурних бар'єрів модернізації вищої освіти належить система традиційних стосунків викладачів і студентів, за якої перші сприймають других переважно як пасивних об'єктів навчального впливу.

Низка соціокультурних бар'єрів міститься у свідомості студентів, у студентській субкультурі, яка відбиває певні особливості загальної культури нашого суспільства і продукує останнім часом чимало власних негативних новацій. Соціологічні дослідження дозволяють стверджувати, що ставлення українських студентів до навчального процесу і результатів своєї підготовки є одним із найсерйозніших соціокультурних бар'єрів модернізації вищої освіти. Репрезентативні опитування кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна протягом 2000–2011 років показали, наприклад, що не більше чверті студентів навчаються в повну міру своїх сил і здібностей. Ці ж оцінки підтвердило опитування представників студентського активу у 2013 році. Вражає те, що всупереч необхідності формування здібностей самостійного креативного мислення і розв'язання проблемних ситуацій, понад 60 % опитаних студентів використовують Інтернет здебільшого для пошуку готових рефератів, курсових робіт тощо.

Серед українських студентів поширена так звана «академічна нечесність», готовність списувати, користуватися шпаргалками, займатися плагіатом, що не засуджується студентським середовищем і не сприймається як порушення прав і інтересів сумлінних студентів. Показово,

що при обговоренні законопроектів про вищу освіту чи не найбільший опір студентських активістів викликали норми, які передбачали покарання за плагіат. Важливим соціокультурним бар'єром є відсутність у значної маси студентської молоді сильної мотивації на набуття високих професійних якостей, впевненість, що сам по собі факт отримання диплома про вищу освіту є достатньою засадою для бажаного працевлаштування, кар'єри і добробуту. Не можна не назвати також готовність значної кількості студентів «купувати» оцінки у викладачів, що також не сприймається студентською свідомістю як негативне і неприпустиме явище. Загальнонаціональне опитування у вищих навчальних закладах України у 2011 році показало, що попри традиційне уявлення про продукування корупційних практик адміністрацією ВНЗ та викладачами, практика «купівлі» оцінок стимулюється доволі часто самими студентами [4, с. 431–438].

Гучасне студентство у своїй значній частині зовсім не мотивовано на інтенсивне і результативне навчання, орієнтоване переважно на отримання диплома про вищу освіту як ознаки певного символічного капіталу, цілком достатньої для реалізації їх життєвих планів у сучасних українських реаліях. Не беручи до уваги цей соціокультурний бар'єр, породжений загальною соціально-економічною та культурною ситуацією пострадянської України, важко розраховувати на успішне переналаштування української вищої освіти відповідно до вимог нової цивілізаційної доби.

Для цього українська вища школа має набути набагато більшої автономії від держави, отримати можливість самостійного пошуку і використання коштів, мати можливість гнучкого й оперативного реагування на динаміку ринків праці, реалізувати стратифікацію і диференціацію навчальних закладів, відяповідно до їх реального науково-педагогічного потенціалу, відбудувати нові взаємини із роботодавцями, бізнесом і громадянсь-

ким суспільством, засвоїти такі форми і методи викладання, освітньої і наукової комунікації, які б дозволили повноцінно інтегруватися до визнаних стандартів європейського і світового науково-освітнього простору і нових тенденцій його трансформації. Але проблема полягає в тому, що нормативно-правового закріплення університетської автономії недостатньо. Університетська автономія не є об'єктивно заданим, готовим універсальним форматом, який треба лише очистити від нашарувань, неточностей, максимально прояснити його смисл, параметри і вимоги і закріпити все це законодавчо. Справа набагато складніша, бо у кожному конкретному випадку, в тих чи інших історично-культурних умовах характер, рівень і повнота університетської автономії є результатом змагання університетів і влади, підсумком переговорів політиків і інтелектуалів, державних структур і академічних кіл, результатом публічного дискурсу, що втілюється у відповідному соціальному конструкті, в особливій ментальній схемі, за допомогою якої люди сприймають соціальні реалії і будують свою поведінку. Тобто маємо не тільки інституційний, але й соціокультурний феномен. Слід визнати, що ідея університетської автономії не є іманентною характеристикою української освітянської свідомості, не є укоріненою у глибинні пласти громадської думки. Спостереження і деякі емпіричні дані свідчать про те, що в українському суспільстві (в тому числі і в університетських колах) працює декілька спрощених і збіднених соціальних конструктів університетської автономії, які побудовані або на презумпції моральної та інтелектуальної непогрішимості університетів, або, навпаки, на презумпції їх корумпованості і безвідповідальності. Однак ця проблема є набагато складнішою, кореспондує зі специфікою всіх внутрішніх і зовнішніх контекстів вищої освіти, всього її соціокультурного поля. Соціокультурне конструювання університетської автономії відповідно до реалій «суспільства знання» тягне за

собою перегляд практично всіх основних параметрів університетської діяльності. Перерахуємо деякі з необхідних змін: встановлення принципово іншого балансу свободи і відповідальності університетів; радикальне посилення внутрішньої університетської демократії, контроль над керівництвом з боку колегіальних органів університетського самоврядування; набуття принципово іншої ваги і значення студентським самоврядуванням, суттєва активізація діяльності асоціацій університетів, наукових товариств, спілок тощо, заради реального захисту інтересів університетів, лобювання цих інтересів в органах законодавчої і виконавчої влади.

Але це ще не все. Упровадження університетської автономії неможливе без докорінної зміни цінностей, норм, рольових очікувань професорів, науковців і студентів, без глибоких зрушень у культурному коді університетських корпорацій. Соціологічні дослідження мають вивчити реальні уявлення університетських освітян про університетську автономію, їх готовність до активних змагань за неї. Необхідно дослідити позиції і настанови університетського менеджменту, який досить неоднозначно сприймає загрози і ризики автономізації.

Очікувати, що загальна соціетальна динаміка суспільства сама по собі, автоматично змінить систему вищої освіти, невірно. Вища освіта, як свідчить увесь світовий досвід, не є похідною від стану суспільства, а навпаки, є каталізатором і рушійною силою позитивних соціальних перетворень, виводу суспільства не тільки на нові рубежі наукового і технологічного розвитку, але й на нові ціннісно-нормативні системи, нові горизонти інтелектуального і духовного розвитку. Для цього необхідні свідомі і цілеспрямовані зусилля державної влади, громадянського суспільства, освітянської громадськості.

Модернізація такої всеохоплюючої і складної системи, як вища освіта, потребує чіткої постановки стратегічних завдань, визначення пріоритетних вихідних параметрів, продуманої і послідовної

програми інституційних змін. Вона потребує також обов'язкового врахування як загального соціокультурного контексту країни, так і конкретних соціокультурних особливостей власне вищої школи і її основних акторів. В іншому випадку всі інституційні зміни відторгатимуться і будуть малоефективними. Зрозуміло, що зміна гальмуючих модернізацію соціокультурних паттернів залежить від зміни загальних умов життєдіяльності людини, від зміни ситуацій, в яких, наприклад, вигідніше не навчатися, а імітувати навчання, бути не інноваційними, а консервативними, покладатися на державну опіку, а не на себе тощо. Проте багато в чому ця зміна залежить і від самих університетських колективів, від усвідомлення своїх перспектив і своєї відповідальності.

Література

1. *Згуровський, М.* Шлях до інформаційного суспільства — від Женеви до Тунісу // Дзеркало тижня. — 2 вересня 2005 року.
2. *Мид, М.* Культура и мир детства. — М. : Наука, 1988. — С. 321-361.
3. *Долженко, О.* Соціокультурні передумови становлення нової парадигми вищої освіти «Alma Mater» // Вестник высшей школы. — 2000. — № 10. — С. 30.
4. *Злобіна, О.Г., Бекешкіна, І.Е.* Студентство як суб'єкт продукування корупційних практик // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць, — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. — Вип. 17. — С. 431-438.

18.02.2014